

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

APRIL - JUNE, 2021, VOL- 10, ISSUE-55

राष्ट्रीय चर्चाक्षेत्र विशेषांक, मराठी विभाग,
लोकमान्य महाविद्यालय, वरोरा, (जि. चंद्रपूर) महा.

मुख्य-संपादक
डॉ. सुबोध कुमार सिंह
प्राचार्य

संपादक
डॉ. जयश्री शास्त्री
मराठी विभाग प्रमुख

स्त्रीवादी

अदिवासी

ग्रामीण

अनुवादित

दलित

नव्यदोहरी मराठी साहित्य

सामकालीन मराठी साहित्य : चिंतन आणि लिपिकथा

नाटक

कादंबरी

कविता

कथा

समीक्षा

ललित

An International Peer Reviewed & Refereed Journal
**SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL
FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES**

APRIL-JUNE, 2021, VOL- 10, ISSUE-55

राष्ट्रीय चर्चासत्र विशेषांक, मराठी विभाग
लोकमान्य महाविद्यालय वरोरा,
जिल्हा चंद्रपूर महाराष्ट्र

समकालीन मराठी साहित्य : चिंतन आणि चिकित्सा

मुख्य संपादक

डॉ. सुबोध कुमार सिंह

प्राचार्य

संपादक

डॉ. जयश्री शास्त्री

मराठी विभाग

प्रमुख संपादक मंडळ

डॉ. श्रीनिवास पिलगुलवर (समाजशास्त्र विभाग प्रमुख)

प्रा.तानाजी म्हाणे (राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख)

डॉ. दीपक लोणकर (इतिहास विभाग प्रमुख)

प्रा. उत्तम देऊळकर (क्रीडा संचालक)

कु. लीना पुष्पलवार (ग्रंथपाल)

प्रा. श्रीकांत पुरी (इंग्रजी विभाग प्रमुख)

An International Peer Reviewed & Refereed Journal
**SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR
 INTERDISCIPLINARY STUDIES**

APRIL-JUNE, 2021, VOL- 10, ISSUE-55

Index

SR. NO.	TITLE & AUTHOR NAME	PAGE NO.
1	समकालीनता, नवीनता आणि अभिजातता डॉ. राजेंद्र गोविंदराव नाईकवाडे	1-13
2	समकालीन स्त्रीवादी साहित्य प्रवृत्तीतील नव्वदोत्तर स्त्रीवादी कथा डॉ. मनीषा नागपुरे	14-20
3	समकालीन मराठी अनुवादित कादंबरी डॉ. सिता वानखेडे	21-26
4	समकालीन मराठी अनुवादित साहित्य (नव्वदोत्तर साहित्यकाल) डॉ. चंद्रशेखर आत्माराम भगत	27-34
5	समकालीन मराठी कथा डॉ. कोमल वि. ठाकरे	35-44
6	वर्तमान परिप्रेक्ष्यात समकालीन दलित कविता डॉ. अक्षय किशोर घोरपडे	45-51
7	फ. म. शहाजिंदे यांच्या साहित्यातील स्त्रीवादी दृष्टीकोन डॉ. बालाजी व्ही. डिगोळे	52-56
8	समकालीन लेखिकांच्या कादंबऱ्यातील स्त्रीवाद प्रा. उज्वला नामदेवराव जानवे	57-63
9	'तद्भव' कथासंग्रहाचे स्वरूप प्रा. डॉ. बादलशाहा डोमाजी चव्हाण	64-67
10	समकालीन मराठी गझलकाव्य प्रविण रामकृष्ण मोरे, डॉ. भास्कर सु. ढोके	68-75

11	समकालीन ग्रामीण वास्तवाचे प्रभावी चित्रण : 'पाडा' प्रा. डॉ. विजयेंद्र विश्वनाथ पाटील	76-80
12	समकालीन स्त्रीवादी साहित्यप्रवाह प्रा. सौ. रश्मी रमेश देसाई	81-87
13	समकालीन मराठी ग्रामीण कविता प्रा. डॉ. राजकुमार मुसणे	88-102
14	केशव मेश्राम-दलित मुक्ती लढ्यातील विद्रोही कवी डॉ. अशोक विठ्ठलराव वाहुरवाघ	103-105
15	समकालीन आदिवासी कवितेतील संवेदना प्रा. डॉ. प्रकाश पी. वट्टी	106-114
16	समकालीन मराठी कादंबरी : निव्व्या डोव्याची मुलगी डॉ. अर्चना काटकर-सोनवणे	115-118
17	जागतिकीकरणात समकालीन मराठी कवितेचे स्वरूप डॉ. नरेंद्र तुकडोजी आरेकर	119-128
18	'कोरकोंडा' कादंबरी — कायद्याच्या वाटेवरून होणारा संघर्ष प्रा. डॉ. अरुण लाडे	129-134
19	'पोटमारा' या कादंबरीतील समकालीन जाणवा प्रा. प्रदिप केशव चापले	135-143
20	समकालीन मराठी नव कवींची ग्रामीण कविता प्रा. डॉ. अतुल नारायण चौरे	144-151
21	रेखा बैजल आणि माधुरी शानभाग यांची विज्ञानकथा प्रा. रंजिता वीरकर	152-158
22	'आलोक' समकालीन दीर्घकथेचा यशस्वी अविष्कार प्रा. विकास शंकर पाटील	159-163
23	समकालीन मराठी साहित्याचे स्वरूप आणि संकल्पना प्रा. डॉ. विशाल प्रकाश लिंगायत	164-168
24	आदिवासी आत्मकथने स्वरूप व आकलन डॉ. विठ्ठल केदारी	169-173

25	समकालीन मराठी दलित कविता डॉ. एकनाथ श्रीपती फुटाणे	174-182
26	समकालीन आदिवासी साहित्य अंकुश माणिक सोनुने	183-186
27	नव्वदोत्तरी दलित—आंबेडकरी कथा अमित वासुदेव गजभिये	187-201
28	समकालीन मराठी कादंबरी सहा. प्रा. उषा सिताराम पाटील	202-205
29	समकालीन आदिवासी कादंबरी श्री. हर्षल गेडाम, डॉ. कोमल ठाकरे	206-215
30	समकालीन कवितेच्या प्रवाहात नवदोत्तरीतील स्त्री कवयित्रीच्या स्त्रीवादी कविता डॉ. अमृता डोर्लीकर	216-226
31	समकालीन मराठी साहित्य: चिंतन आणि चिकित्सा भूषण प्रदीपकुमार देशमुख, डॉ. प्रा. वंदना भोयर	227-231
32	स्त्रीचे वस्तुकरण म्हणजे हरण डॉ. जयदेवी पवार	232-235
33	समकालीन समाजजीवनाचे आकलन मांडणारे कादंबरीकार रंगनाथ पठारे श्री मंजोकुमार कोसारे, डॉ. कोमल ठाकरे	236-243
34	दलित कादंबरीतून प्रकट होणारा आंबेडकरी विचार : मिमांसा विकास गवई	244-247
35	समकालीन आदिवासी कादंबरीतील जीवनदर्शन प्रा. चिन्नना मेंगाजी चालुरकर	248-253
36	शेतकरी जीवनाचा सर्वांगीण वेध घेणारी कादंबरी : बारोमास डॉ. संभाजी शिवाजी जाधव	254-256
37	समकालीन वैदर्भीय समिक्षक आणि समीक्षा प्रा. डॉ. बंडु चौधरी	257-260
38	दलित कविता आणि समकालीन वास्तव डॉ. जगदिश्वर मेश्राम	261-265

39	समकालीन स्त्रीवादी साहित्य प्रवाह कु. वैशाली रामचंद्र धापोडकर	266-272
40	समकालीन आदिवासी कविता प्रा. डॉ. प्रेमला मुखेडकर	273-277
41	मराठीतील समकालीन दलित साहित्य प्रवाह तुळशिराम शंकर कांबळे	278-284
42	बाळासाहेब भडकवाड यांच्या 'फिरकी' या कादंबरीतील सामाजिक जाणिवेचा प्रा. डॉ. लालबा दुमटकर	285-288
43	सदानंद देशमुखांच्या ग्रामीण कादंबरीतील समकालीनता : एक दृष्टिक्षेप प्रा. डॉ. विजय रूपराव राऊत	289-293
44	जगतिकीकरणामुळे समकालीन भाषेचे बदलते स्वरूप डॉ. मृदुला निळकंठ रायपुरे	294-298
45	समकालीन स्त्रीवादी प्रवाह श्री भगत किशोर बाबुराव	299-302
46	समकालीन साहित्य प्रवाहात मराठी विज्ञान साहित्याचे योगदान रजनीगंधा कंठीराम खिरटकर, प्रा. डॉ. सुदर्शन दिवसे	303-310
47	समकालीन मराठी कविता प्रा. डॉ. गजानन आनंता देवकर	311-318
48	समकालीन मराठी कथा - लाल चिखल - एक आकलन प्रा. डॉ. निलीमा दिगंबर कापसे	319-320
49	समकालीन मराठी साहित्य कविता प्रा. ए. ए. नांदगावकर	321-325
50	समकालीन निवडक दलित आत्मकथने प्रा. डॉ. संजय के. लाटेलवार	326-333
51	ग्रामीण समाजवास्तव आणि ग्रामीण कथा डॉ. राखी जाधव	334-339

52	आदिवासी कविता आणि जागतिकीकरण डॉ. रामचंद्र मोरेश्वर वासेकर	340-346
53	समकालीन मराठी कविता : एक दृष्टिक्षेप डॉ. सुधीर व. रायपुरकर	347-352
54	समकालीन लौकिकतावादी समीक्षा प्रा. डॉ. रेखा जगनाळे—मोतेवार	353-360
55	समकालीन आव्हाने आणि मुक्तिबोधांच्या कवितेतील मानुषता प्रमोद नारायणे	361-368
56	समकालीन साहित्यप्रकारांचे ठळक परिप्रेक्ष्य डॉ. जयश्री शास्त्री	369-373
57	समकालीन साहित्य अभिव्यक्तीचे माध्यम : सोशल मीडिया डॉ. पल्लवी ताजने	374-378

समकालीनता, नवीनता आणि अभिजातता

डॉ. राजेंद्र गोविंदराव नाईकवाडे

सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग, श्री बिंझाणी नगर महाविद्यालय, नागपूर
9850351025

साहित्याच्या महात्मतेचा शोध घेताना त्या त्या साहित्यकृतीचे कालिक-ऐतिहासिक पर्यावरण महत्त्वाचे ठरते. विशिष्ट कालावकाशाच्या सीमांनी कलाकृती निबद्ध असतात. त्यांची महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्येही कालीक भानाशी निगडीत असतात. मराठी साहित्यांत वापरली जाणारी 'आधुनिक साहित्याचे जनक', 'नवकाव्याचे जनक', 'विसाव्या शतकातील श्रेष्ठ कादंबरीकार' यासारखी अभिधाने साहित्याच्या ह्याच वैशिष्ट्याकडे अंगुलीनिर्देश करतात. साहित्यकृतीचे मूल्यांकन करताना आणि तिचे श्रेष्ठत्व ठरवतानाही कालिक भान महत्त्वाचे असते. पूर्वपरंपरेच्या आधारानेच आपण प्रामुख्याने नवतेचे स्वरूप आणि मूल्य ठरवत असतो. परंपरा आणि नवता अशाप्रकारे परस्परांच्या साहाय्याने अर्थ प्राप्त करीत असतात. पूर्वकाळ आणि समकाळ ह्यांचे नाते अंतरंगात धारण केल्याशिवाय कुठल्याही कलावंताला सार्थकपणे आपल्या भावना आणि आपले विचार प्रकट करता येत नाहीत. पूर्वपरंपरेच्या पार्श्वभूमीवरच बहुधा नव्याचे मोठेपण ठरविले जाते. "या बड्या बंडवाल्यात ज्ञानेश्वर माने पहिला" ह्या ओळीत कवी 'बी' संत ज्ञानदेवांना मराठीतील पहिल्या बंडवाल्याचा जो मान देतात, तो पूर्वपरंपरेच्या संदर्भात असतो. आधुनिक काळात आणि विशेषतः स्वातंत्र्योत्तर काळात मराठी भाषेत निर्माण झालेले 'ग्रामीण' व 'दलित' हे दोन साहित्यप्रवाह पूर्वी मराठीत नसलेल्या आणि नव्याने निर्माण झालेल्या वेगळ्या आणि वैशिष्ट्यपूर्ण भावविश्वाचे निदर्शक ठरतात.

साहित्याचे स्वरूप हे बहुधा समकाळाशी निबद्ध असते. त्यामुळे साहित्यकृतीचे मूल्यांकनही काळाचा विचार मनात ठेवून करावे लागते. उदा. संतसाहित्याचे मूल्यमापन करताना आधुनिक विसाव्या शतकातील विचारधारा आणि बदललेली जीवनमूल्ये ह्यांचा वापर तारतम्यानेच करावा लागतो. संतांच्या काव्यातील सामाजिकतेचा किंवा समानतेचा विचार भारतीय अद्वैतचिंतनाच्या प्रभावातून आणि त्यास त्यांनी दिलेल्या युगानुकूल आत्मप्रत्ययाच्या सामाजिक जाणिवेतून आलेला असतो. तो काही कथित आधुनिकांच्या समाजनिष्ठ विचारसरणीचा प्रभाव असू शकत नाही, ह्याचेही भान अनेकजण हरवून बसतात, आणि आपल्याच विचारचौकटीत प्राचीन साहित्य कोंबण्याचा केविलवाणा प्रयत्न करीत असतात. या उलट देशीय वृत्तीचे विचारवंत संतांच्या साहित्यातील कालसापेक्ष 'नव्या' जाणिवांना 'देशी आधुनिकता' म्हणून संबोधतात. प्रत्येक साहित्य-संस्कृतीची आणि साहित्य-परंपरेची स्वतःची देश्य अशी 'आधुनिकता' असते. त्यामुळे नव्या काळाचे निकष जुन्या काळातील साहित्यावर लादणे इष्ट नसते. त्या त्या काळातील सामाजिक-सांस्कृतिक धारणांच्या परिप्रेक्ष्यातच त्या त्या काळातील साहित्याची मौलिकता ठरत असते. योगायोगाने प्रत्येकच काळातील साहित्यात काळाच्या सीमा ओलांडून जाण्याचे, कालोत्तीर्ण होण्याचेही एक सामर्थ्य असते. भारतीय साहित्याच्या त्रिवेणी परंपरेचे (संस्कृत साहित्य परंपरा, लोकसाहित्य परंपरा आणि इतर

भारतीय भाषिक साहित्य परंपरा) अवलोकन करताना ह्याचा उत्कट प्रत्यय आजच्याही कथित अत्याधुनिक अशा एकविसाच्या शतकात येत असतो. अशा कालोत्तीर्ण ठरणार्या साहित्यासाठी सर्वसाधारणपणे 'अभिजात' अशी संज्ञा वापरली जाते. साहित्याच्या समकालीनेतेची चर्चा करताना वाङ्मयातील अशा 'अभिजात' जीवन-जाणिवांचे आणि शाश्वत अशा जीवनमूल्यांचेही भान ठेवणे आवश्यक असते. त्याशिवाय कुठल्याही काळातील साहित्यकृतीचे साम्याने मूल्यांकन होऊ शकत नाही. पुष्कळदा विशिष्ट काळाशी बांधलेले किंवा विशिष्ट काळाच्या राजकीय-सामाजिक विचारांनी प्रसंगनिष्ठ ठरणारे वाङ्मय उथळ, सपक आणि सवंग निपजण्याचा धोका असतो. असे वाङ्मय काळाच्या प्रवाहात टिकत नाही, लवकरच कालबाह्य होऊन जाते! "ते इतके संकुचितपणे कालनिबद्ध असते, की ते पुरेसे समावेशक कालभान जोपासणारे नसते" असे मर्ढेकरांच्या "इतके परपुष्ट असते की पुरेसे परपुष्ट नसते" ह्या वचनाच्या धर्तीवर म्हणता येते. ह्या पार्श्वभूमीवर साहित्याची 'समकालीनता' जशी महत्त्वाची ठरते. आज एकविसाव्या शतकात जेव्हा आपण 'समकालीन' या संज्ञेचा विचार करतो तेव्हा स्वाभाविकपणेच जागतिकीकरण, उदारीकरण, खासगीकरण, संगणक क्रांती आणि माध्यमक्रांती ह्या घटितानंतरचा कालखंड, म्हणजे नव्वदोत्तर कालखंड, म्हणजे एकविसावे शतक किंवा इसवीसनाचे तिसरे सहस्रक, असा कालखंड गृहीत धरायला हवा. स्वातंत्र्यानंतरच्या 'नव', 'साठोत्तर' इत्यादी संकल्पना आता मागे पडलेल्या असून त्यांचे महत्त्व केवळ 'ऐतिहासिक' स्वरूपाचे राहिले आहे काय? असाही प्रश्न मनात येतो. ह्याच विचारांचे परिप्रेक्ष्य काहीसे पुढील चिंतनबिंदूंना लाभले आहे.

समकालीनता

'समकालीन' हा शब्द उघडपणेच काळाचा निर्देश करणारा आहे. विशिष्ट काळातील सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक पर्यावरण, तत्संबंधित विविध प्रकारच्या समाजविषयक धारणा, आणि समस्या, तत्कालीन मानवी जीवनातील आणि नातेसंबंधातील ताणतणाव, सामाजिक आंतरसंबंधातील विसंगती आणि अंतर्विरोध इत्यादींचे प्रतिबिंब वेगवेगळ्या स्वरूपात साहित्यात पडत असते. त्यातूनच आधुनिक काळात मराठी साहित्याच्या आजवरच्या परंपरेला परिभाषित करण्याच्या प्रयत्नात आपण प्राचीन, मध्ययुगीन, अर्वाचीन, आधुनिक, समकालीन इत्यादी संकल्पना मांडत असतो. त्या संकल्पनाव्यूहांना परंपरेत काही निश्चित अर्थ प्राप्त होत जातात तर काही अंशी ह्या अर्थातली संदिग्धता आणि संभ्रमही कायम राहतात, ते कधीच मिटत नसतात. सर्वसाधारणपणे मराठीत आजवर झालेल्या समीक्षेने 'समकालीन' या संज्ञेचा पुरेसा गांभीर्यनि उहापोह केलेला दिसत नसला, तरी 1945 नंतरचे म्हणजे नवसाहित्याच्या प्रारंभानंतरच्या कालखंडातले साहित्य असा एक सरधोपट अर्थ त्यास प्राप्त झालेला दिसतो. 'आधुनिक' किंवा 'नव' ह्या एकामागोमाग आलेल्या संकल्पनांप्रमाणेच 'समकालीन' ही संकल्पनाही कालसापेक्ष ठरते. कारण ह्या संज्ञामागील गर्भितार्थ त्या त्या काळाच्या संदर्भातच सार्थक ठरणारा असतो. त्यामुळे या संदर्भात केवळ 'समकालीन' ह्या संकल्पनेबाबतच तक्रार करता येणार नाही. कारण 1945 नंतरचे किंवा स्वातंत्र्योत्तर ते इ.स. 2000 पर्यंतचे साहित्य आज 2021 मध्येही समकालीन कसे? असा प्रश्न स्वाभाविकपणेच पडतो. परंतु हाच निकष 'नव' किंवा 'आधुनिक' किंवा 'अर्वाचीन' इत्यादी संज्ञांसाठीही लावता येऊन त्यास प्रशांक्ति करता येऊ शकते!

‘सम’ म्हणजे ‘सारखा’! समकाळ म्हणजे सारखा काळ किंवा एक काळ. समान काळातील साहित्य म्हणजे समकालीन साहित्य. ही ‘सम’ता कोणत्या संदर्भात आणि कुठल्या पातळीवर जोखायची असते हा एक महत्त्वपूर्ण प्रश्न या संदर्भात उद्भवतो. प्रत्येक युगाच्या, काळाच्या काही विशिष्ट जाणिवे असतात. ह्या युगजाणिवांच्या संदर्भातच समकालीन साहित्याची खरी ‘समकालीनता’ तपासता येते. सम-जाणिवे असलेल्या एका विशिष्ट कालखंडातील साहित्य असे त्यास म्हणता येते. किंवा “समकालीन जाणिवे+त्यांचे वाङ्मयातील प्रकटीकरण = समकालीन साहित्य”, असेही समीकरण मांडता येईल. समकालीन जाणिवे ही ‘आधुनिकता’ ‘नवता’ या संकल्पनांशी वा त्यांतील अर्थवलयशी नाते सांगणारी अशी जाणिवे आहे. आधुनिक युगाच्या केंद्रवर्ती ‘अंतर्विरोधांनी दुभंगलेले मानवी व्यक्तित्व हा या युगाच्या स्थायीभाव’ ही गो. वि. करंदीकरांनी वर्णिलेली जाणिवे असल्याचे प्रामुख्याने दिसते. हे अंतर्विरोध ‘सुबत्तासमृद्धी आणि सामान्यांची दुरवस्था’, ‘वैज्ञानिक प्रगती आणि युद्धांनी घडवलेला अपेक्षाभंग’, ‘अध्यात्म-धर्म यांची ओढ आणि भोगवादजडवाद यांची लालसा’, ‘आदर्श जीवनमूल्ये आणि मूल्य-हास व दांभिकता’, ‘आंतरराष्ट्रीयता-जागतिकीकरण आणि राष्ट्रवाद-देशीवाद’, ‘सामाजिक सहवास आणि व्यक्तिवादाची तीव्र जाणिवे’, ‘विश्वविजयी विराट अहंकार आणि लहानसहान गोष्टीपुढची हतबलता-अगातिकता, इत्यादि शब्दांमध्ये मांडले जात असतात. ‘आधुनिक’ ही संज्ञा अधिक व्यापक आणि इ.स. 1800 ते 2000 आणि आता 21वे शतक! अशा दोन शतकातील मानवी जीवन जाणिवेना आणि ह्या काळात प्रकटलेल्या संपूर्ण वाङ्मयाला लावली जाते. विशेषतः मराठीच्या संदर्भात 1900 ते 2000 हे शतक आधुनिक मराठी साहित्याचे शतक मानले जाते. ‘नव’ हे विशेषण 1945 नंतरच्या महायुद्धोत्तर मराठी वाङ्मयातील विशिष्ट प्रवृत्ती-प्रवाहाशीच फक्त जोडले जाते. मराठी साहित्यातला एक गट किंवा प्रवाह त्यातून सुचविला जातो. 1945 ते 1960 या छोट्याशा कालखंडातील साहित्याला साधारणपणे नवसाहित्य म्हटले गेले आहे. तुलनेने ‘समकालीन’ या शब्दात विशिष्ट प्रवृत्ती वा प्रवाह न सूचविता, केवळ कालिक भान सुचविले आहे. समकालीन मध्ये कालसापेक्षता महत्त्वाची आहे. त्यामुळे ही संज्ञा अधिक व्यापक, विविध ‘कालखंडालाच’ लागू होऊ शकणारी अशी एकीकडे, तर मराठीपुरता विचार करता एका विशिष्ट कालखंडातल्या ‘साहित्यासाठी’ वापरली जाणारी अशी दुसरीकडे दुहेरी स्वरूपाची असल्याचे दिसून येते. समकालीनतेत ‘नवजाणिवे’ ही गृहीतच धरली जाते. मराठी साहित्यापुरता, रूढ झालेल्या संकल्पनांच्या प्रकाशात विचार करता ‘आधुनिक’ हे एक मोठे वर्तुळ, त्यात सामावणारे ‘समकालीन’ हे त्यापेक्षा छोटे वर्तुळ आणि त्याच्याही आत समाविष्ट होऊ शकणारे ‘नव’ हे अधिक छोटे ‘वर्तुळ’ असल्याचे निदर्शनास येते.

समकालीनतेत ‘वर्तमान’ हा महत्त्वाचा ठरतो. परंतु ह्याचा अर्थ असा नव्हे, की केवळ काळाने ‘आजचेच’ साहित्य फक्त ‘समकालीन’ होऊ शकेल. कदाचित 1990 नंतरच्या जागतिकीकरणाच्या प्रभावानंतरच्या ‘आज’ व लगतच्या ‘काल’ मध्ये मराठीत निर्माण झालेल्या साहित्याला आजच्या संदर्भात ‘समकालीन’ ही संज्ञा लावता येईल, परंतु या नव्या प्रभावाची चिन्हे आता कुठे म्हणजे 2000 नंतरच्या दोन दशकात उमटू लागली आहेत! आणि त्याचे पूर्णरूप कदाचित पुढील काही वर्षात साहित्यातून प्रकटलेले

राहील! त्यानंतर त्याचा विचार 'नवे समकालीन साहित्य' किंवा 'एकविसाव्या शतकातील समकालीन साहित्य' अशाप्रकारे अधिक नेमकेपणाने करता येईल.

समकालीनता ही काळाच्या संकल्पनेशी मूलतः निगडित आहे. या संकल्पनेत काळाचे परिमाण महत्त्वाचे आहेच, परंतु सोबतच काळाचे भानही त्यात महत्त्वपूर्ण आहे. तद्वतच केवळ तात्कालिकता किंवा वर्तमान म्हणजे समकालीनता नव्हे हेही लक्षात घेणे अगत्याचे आहे. एकीकडे वर्तमानकाळात लिहिणारे अनेक लेखक आपल्या अवतीभवती आपण पाहतो तर ते आपल्याला समकालीन वाटत नाहीत, तर अनेक भूतकालीन लेखक कथित समकालीन लेखकांपेक्षा अधिक ताजे, सार्थक व आजचे म्हणजे खर्या अर्थी समकालीन वाटतात. याचाच अर्थ केवळ वर्तमानकालीन असणे म्हणजे समकालीन असणे होऊ शकत नाही. कारण जो लेखक आजच्या वास्तव जीवनाला जागरूकपणे सामोरा जातो आणि गांभीर्याने आपल्या काळाचा आणि त्यातील विविध ताण्याबाण्यांचा शोध घेतो तो समकालीन म्हटला पाहिजे. त्यामुळेच समकालीनता ही केवळ वर्तमानकालनिबद्ध संकल्पना नसून तिच्यात भूतकाळ आणि भविष्यकाळही अनुस्युत असतो. तिच्यात काळाच्या अखंडत्वाची व प्रवाहीपणाची जाणीव असते. इथे परंपरा आणि नवता याचा अनुबंध तपासणे गरजेचे ठरते. यासंदर्भात गो.वि. करंदीकर म्हणतात- "नवता व परंपरा ही मात्र परस्परजीवी असतात. परंपरा 'घडत असताना' ज्याचा प्रत्यय येतो ती नवता, आणि नवता 'आत्मसात केल्यावर' जी मागे उरते ती परंपरा." (परंपरा आणि नवता, पृ.7)

तर निशिकांत ठकार म्हणतात - "जी परंपरा आणि जी नवता जगण्याच्या प्रक्रियेत ऐतिहासिक विकासक्रमांच्या प्रक्रियेत सामील झालेली आहे, आजही आपल्या स्पंदनशीलतेचा प्रत्यय देत आहे, गतिशील आहे ती समकालीनतेला पोषकच असते. वस्तुतः कालस्वर ओळखणे म्हणजेच समकालीन होणे होय. मग त्याचे पडसाद परंपरेच्या पडदयातून झंकारत असोत नवतेच्या नांदीतून निनादत असोत." (पृ. 10, साहित्याचे परीघ)

समकालीन साहित्याची व्याख्या प्रा. वसंत आबाजी डहाके पुढीलप्रमाणे करतात - "समकालीन साहित्य म्हणजे जे साहित्य आपल्या काळाबरोबर आहे. ज्या काळात ते निर्माण होत असते. त्या काळाचे प्रतिबिंब त्यात आहे. त्या काळातील विचार, जाणिवा, मते ज्या साहित्यातून व्यक्त होतात, असे साहित्य." (पृ.2, नवसाहित्य व नवसाहित्योत्तर साहित्य) स्वाभाविकपणेच आपल्या काळाशी आणि तत्कालीन परिस्थितीशी जवळचे नाते सांगणारे साहित्य समकालीन म्हटले पाहिजे. यासंदर्भात जागतिकीकरणाच्या प्रभावानंतरचे मऋश्रेलरश्र र्ींळश्ररसशफ च्या संकल्पनेच्या छताखालचे, संगणक व माध्यमे ह्या क्षेत्रात घडून आलेल्या अभूतपूर्व बदलांनंतरचे साहित्य, म्हणजे 'नवदोत्तर' साहित्य (1990 नंतरचे जाणिवांचे साधारणपणे 2000 नंतर प्रकाशित झालेले) हे खर्या अर्थाने 'समकालीन' म्हटले पाहिजे. तसे जिवंत आणि प्रामाणिक साहित्यात स्वभावतःच कलावंताच्या व्यक्तित्वाचे आणि त्याद्वारा त्यांच्या काळाचे पडसादच उमटलेले असतात. साहित्यप्रवाहाच्या वेगवेगळ्या वळणावर निर्माण होणार्या श्रेष्ठ कलाकृती ह्या काळाचे भान आणि काळाचे ताण घेऊनच जन्माला येताना दिसतात. प्रा. डहाक्यांनी 1945 ते 1985 या कालखंडातील साहित्याला 'समकालीन साहित्य' म्हटले आहे. समकालीनतेत परंपरेचा धागा किती आणि कोणत्या प्रमाणात महत्त्वाचा

ठरतो हे सांगताना ते म्हणतात समकालीनतेत त्या विशिष्ट काळातील समस्या, प्रश्न, ताण, अंतर्विरोध यांचा समावेश होतो. म्हणजे समकालीनतेत तात्कालिकतेचा संदर्भ असतो. मनुष्याला तात्कालिक संदर्भ महत्त्वाचे वाटतात. तसेच काही तात्कालिकतेच्या सीमेबाहेरचे व्यापक संदर्भही असतात. काही शाश्वत प्रश्न, सनातन अवस्था असतात. मानवाची स्थिती, मानवाची नियती यांविषयीचे ते प्रश्न असतात. समकालीन समस्येची सोडवणूक करीत असतानाच त्या शाश्वत समस्येचीही सोडवणूक करण्याचा तो प्रयत्न करीत असतो.” (पृ.4) त्यामुळे वर्तमानपत्री स्वरूपाचे केवळ तात्कालिकतेत अडकून पडणारे प्रासंगिक व अभिनिवेशी साहित्य खूपदा काळाच्या ओघात टिकत नाही. त्यामुळे खरे ‘समकालीन’ साहित्य हे ‘सार्वकालीन’ रूप धारण करीत जाते. उदा. प्राचीन काळातील मोठे साहित्य हे आजही ‘कालबाह्य’ झालेले वाटत नाही; कारण समकालीनत्वाचा भूत-वर्तमान भविष्य ह्यांच्याशी भान राखणारा सम्यक समन्वयाचा सेतू त्यात कलावंतांच्या प्रातिभ सामर्थ्याने आपल्या कलाकृतींमधून उत्कृष्टपणे, उत्कटत्वाने व सहजपणे साधलेला असतो.

‘समकालीनता’ ह्या संकल्पनेचे नेमके स्वरूप स्पष्ट करता येणे कठीण आहे असे मत व्यक्त करणार्या डॉ. मदन कलकर्णी यांनी पुढीलप्रमाणे व्याख्या केली आहे. “आपल्या आणि आपल्या आसपासच्या बदलत्या कालखंडातील व्यक्ती, घटना, प्रसंग, जीवनजाणिवा, विचारप्रणाली, भावानुभूती यांचे चित्रण युगभान सांभाळून ज्या साहित्यात केलेले असेल ते साहित्य समकालीन साहित्य म्हटले पाहिजे.” (साठोत्तरी मराठी वाङ्मयातील नवान प्रवाह’ संपा. शरणकुमार लिंबाळे) यासंदर्भातली आणखी एक व्याख्या बघा- “ज्या साहित्याला आज आपण ‘नव’ हे विशेषण जोडतो ते साहित्य केवळ कालमानानच नव्हे तर एका वेगळ्या दृष्टीने फ्राईड, औद्योगिकरण आणि अस्तित्ववाद या तीन घटितानंतरचे साहित्य आहे... मानवाच्या ज्ञानाच्या क्षेत्रात आणि सामाजिक संबंध व भावजीवन यांच्या प्रांतात या तीन घटितांनी अभूतपूर्व क्रांती घडवून आणली. (प्रा. सु. श्री. पाढरीपांडे, वाङ्मयीन नवता: अर्थ आणि अन्वय)

उपर्युक्त व्याख्या ही नवसाहित्याच्या संदर्भात केलेली असली त्यात ‘समकालीन’ या संज्ञेत सामावणारे वा त्यात अपेक्षित असणारे प्रमुख घटक आलेले दिसतात. त्या अंगाने ही व्याख्यासुद्धा महत्त्वाची ठरते. साहित्याच्या समकालीनतेचा विचार करताना ह्या संकल्पनेला मूर्त करणारी साहित्याची काही वैशिष्ट्येही पुढे आलेली दिसतात. ही वैशिष्ट्ये विविध प्रवृत्ती-प्रवाहांच्या, वाद-विचारांच्या अनुषंगाने आपले स्वतःचे रूप घडवतात. कधीकधी या वैशिष्ट्यांचा एकत्र विचार करताना त्यात काही अंतर्विरोध असल्याचा भासहा होतो. परंतु ‘समकालीनता’ ही गोष्ट कुणा एखाद्या वाद-विचारधारेची निगडीत नसल्याने किंवा कुठल्या विशिष्ट धारणा-विचारांची बटीक नसल्याने त्यात अनेक विशेषतांचा एकाच वेळी अंतर्भाव होऊ शकतो. अशी समकालीन साहित्याची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील. ह्या वैशिष्ट्यांमधली प्रवृत्ती आणि प्रवाहांची विविधता बघता हे समकालीनतेचे तत्त्व कुणा एखाद्या नवसाहित्यप्रवाहाशी अथवा दलित साहित्यप्रवाहाशीच निगडीत आहे असे म्हणता येणार नाही. समकालीनतेचा आविष्कार विविध प्रवृत्ती-प्रवाहांमध्ये भिन्नभिन्न प्रकारे होताना दिसतो. या वैशिष्ट्यांमध्ये दुर्बोधता, अश्लिलता, पावित्र्यविडंबन, प्रयोगशीलता, संज्ञाप्रवाह, प्रतिमाप्राधान्य, विद्रोह अथवा परंपरानिषेध, बांधिलकी अथवा सामिलकी, मूर्तिभंजन, स्वातंत्र्य वा मुक्तपणा वा स्वैरचिंतन, कामचिंतन, धर्मनिरपेक्षता, नवअध्यात्म वा अस्तित्वचिंतन, समरसता, बंधुभाव, स्त्रीमुक्ती वा

भगिनीभाव, विज्ञाननिष्ठा वा वैज्ञानिकता, मृत्युचिंतन, देशीयता, सामाजिकता, इत्यादींचा समावेश करता येईल. इथे नवतेत मिसळलेले परंपरेचे धागेही आपल्याला दिसतात. समकालीनता याचा अर्थ परंपरेशी पूर्णपणे विलग होऊन अधांतरी अवकाशात लटकणे नव्हे! हा अनुबंध लेखात अन्यत्र चर्चिला आहेच.

समकालीन आणि नव्वदोत्तर

मराठी साहित्यात काळानुरूप महायुद्धोत्तर, साठोत्तर आणि नव्वदोत्तर साहित्य अशी स्वातंत्र्यानंतरच्या साहित्याची सरळ वर्गवारी केली जाते. महायुद्धोत्तर साहित्याने मराठी साहित्यात मोलाची भर घातली. 1960 नंतरच्या साहित्याला वैचारिक आधार मिळाला. घडत असलेले सामाजिक परिवर्तन, डॉ. आंबेडकरांच्या विचारधारेने आणि प्रेरणेने साहित्याकडे वळलेली नवी पिढी, नवशिक्षित ग्रामीण पिढी साठोत्तरी साहित्याला आकार देत राहिली. मराठी साहित्य एका विशिष्ट वळणावरून प्रवास करीत पुढे विस्तारत व प्रवाहित झाले. दलित कविता, आत्मकथने, ग्रामीण कथा, कादंबरी, कविता हे प्रकार दुथडी भरून वाहात होते ते 1990 पर्यंत म्हणजे जागतिकीकरणाच्या रेट्याला प्रारंभ होईपर्यंत! पुढे जागतिकीकरणाच्या प्रभावात या प्रवाहांची वैशिष्ट्ये धूमर झालेली दिसतात. सामान्य माणसाची जीवनशैली बदलली, त्याच्या वैचारिक निष्ठा आधीइतक्या प्रखर नि प्रभावी राहिल्या नाहीत. समाजहितापेक्षा व्यक्तिगत सुखाला अधिक महत्त्व आले. साहित्याची व साहित्यप्रकाराची लेबले कोणतीही असली तरी आणि त्यांनी कोणताही पवित्रा घेतला तरी, त्यांच्या निष्ठा आणि विचारधारांना धक्के या काळात पोहचलेले दिसतात. 'खाउजा'नंतर अर्थक्रांती ते शेतकरी आत्महत्यापर्यंतचे बिंब-प्रतिबिंब साहित्यात मोठ्या प्रमाणात उमटताना दिसते. भालचंद्र नेमाडेपासून सदानंद देशमुखांपर्यंत, अरुणा ढेरे ते कविता महाजन, नीरजापर्यंत नि विज्ञानवादी कवितेचे प्रवर्तक डॉ. शि. गो. देशपांडे यांच्यापासून आजच्या नवकवींपर्यंत सार्यांच्याच साहित्यात याचे कमी-अधिक पडसाद उमटले आहेत. विशेषतः शहरी नवकवी आणि लेखकांवर त्याचा जास्त परिणाम झालेला दिसतो. नव्वदोत्तर काळात सगळीकडे एक प्रकारचा वैचारिक गोंधळ ही माजलेला दिसतो. जागतिक वैचारिक प्रदुषणाला प्रतिबंध घालण्याचा ही ही प्रयत्न मोठ्या प्रमाणात होताना दिसतो. बाबा रामदेव, श्री श्री रविशंकर, जग्गी वासुदेव सद्गुरु यांच्यासारखी मंडळी समाजाला योग्य दिशा देण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न करताना दिसतात. भारत जगाचे नेतृत्व करेल ही नेत्सोडेम्सची भविष्यवाणी खरी ठरण्याची चिन्हे दिसतात. आपला देश जगाचे वैचारिक नेतृत्व तर करीत होताच, सोबतच आता राजकीय नेतृत्वाच्या दिशेने प्रचंड वेगात पाऊल टाकतो आहे, याचीही काही शुभचिन्हे दिसतात. अब्दुल कलामांचा 'भारत 2020' सारख्या ग्रंथातून त्याची काही लक्षणे प्रकटली आहेत.

सोबतच समाज जीवनातील बदल, बदललेली कुटुंबव्यवस्था, नवतंत्रज्ञानाने तरुणतरुणींच्या जीवनात झालेले बदल, नको तेवढा स्वातंत्र्याचा पुरस्कार, लैंगिकतेचे प्रश्न, अशा परिस्थितीत आपल्या मूळांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न इत्यादी विविध नवनवे प्रश्न आणि समस्या ह्यांच्या प्रतीक्रिया उमटताना दिसतात. संस्कार, नैतिकता यांच्या आधारानेच देशाची एकात्मता आणि अस्तित्व, टिकू शकेल असा आशावाद एकीकडे दिसतो, तर दुसरीकडे सारे जुने नाकारण्याचा अट्टहास दिसून येतो. एकीकडे अत्यंत व्यक्तिकेंद्रित आणि भान हरवलेल्या उत्तर आधुनिकतावादाने व्यक्तीला अधिक संकुचित स्वैर करण्याचा चंग बांधलेला असताना,

भारतीयत्वकेंद्री दृष्टी वैश्विक भान जपत समाजकेंद्रिततेला अधिक व्यापक रूप देताना दिसते. भारतीयत्वाच्या विचारांची अधिक प्रकर्षाने गरज भासत असताना, विविध वादांना म्हणजे 'इझम'ला आता पूर्वीचे 'चांगले दिवस राहिलेले नाहीत असेही दिसून येते. मार्क्सवाद असो की स्त्रीवाद की आणखी कुठलाही वाद. त्यांची वैचारिक फरफट होताना दिसते! आज जे काही शिल्लक आहे ते केवळ कागदावर उरले आहे की काय? असाही कळीचा प्रश्न निर्माण होण्याचा हा कालखंड आहे!

नव्वदोत्तर कालखंड हा प्रामुख्याने संक्रमणाचा आणि संभ्रमाचा कालखंड आहे. दोन शतकांना आणि सहस्रकांना जोडणारा हा संधिकाळ आहे. 20व्या शतकाच्या अखेरीस आणि एकविसाव्या शतकाच्या आरंभी विशेषतः माध्यमक्षेत्रात नवी क्रांती किंवा आमुलाग्र बदल झालेले दिसतात. विशेषतः ग्रंथनिबद्ध साहित्य आणि वाचनसंस्कृती, मराठी रसिकांच्या, वाचकांच्या आणि सर्वसामान्य मराठी माणसांच्या अभिरुचीच्या परिघावर आलेली दिसते. वाचनसंस्कृतीने केंद्रापासून कारकत घेतलेली दिसते. जागतिकीकरणाने साहित्यक्षेत्राचा परिघ विस्तारल्याने एकीकडे जागतिक प्रभावात अस्तित्व टिकवण्याचे आव्हान आहे, तर दुसरीकडे सर्व जगात प्रभाव निर्माण करण्याची संधी सुद्धा आहे! अशाप्रकारे एकविसाव्या ज्ञानयुगात, माहिती-तंत्रज्ञानाच्या युगात, एर ेष खढ च्या काळात संगणकक्रांती व माध्यमक्रांतीनंतर व्यापक अर्थाने माध्यमविश्वाचा एक भाग असलेले साहित्यविश्वही प्रभावापासून अलिप्त राहू शकत नाही. त्यामुळे वाचनव्यवहाराच्या आणि साप्ति व्यवहाराच्या क्षेत्रात अनुभवाला येणार्या आमुलाग्र बदलांची चर्चा करणे इब ठरते. नव्वदोत्तर-समकालीन काळाची वैशिष्ट्ये समजून घेताना ह्या संभ्रमकाळाचे नेमके स्वरूप लक्षात घ्यावे लागते. त्यातूनच मग नव्वदोत्तर साहित्याचे नेमके स्वरूप, त्या साहित्याची वैशिष्ट्ये आणि त्यांचे वेगळेपण अथवा मोठेपण अधोरेखित करता येऊ शकते.

समकालीन वाचनसंस्कृती आणि साहित्यव्यवहार

मराठी वाचनविश्वाच्या उद्ध्वस्तपणाची कारणमीमांसा 21व्या शतकातील गेल्या दोन दशकांपासून अनेकजण करीत आले आहेतच. पण 'पेरले ते उगवते' ह्या न्यायाप्रमाणे महाराष्ट्रातील मराठी संस्कृतीच्या पुरोगामी धुरिणांनी जो आधुनिकीकरणाचा, इंग्रजीकरणाचा आणि पाश्चात्तिकरणाचा दुराग्रह गेल्या चार-पाच दशकांपासून आंधळेपणाने चालवला होता त्याचेच हे एक फलित आहे, हे स्पष्ट सांगण्याचे धाडस मात्र कुणी करताना दिसत नाही. आपली भाषा, भूषा, खानपान, आपले रीतिरिवाज, सण-उत्सव, आपल्या ग्रामीण-नागर परंपरा ह्या सार्यांचे पालन-संगोपन करणे म्हणजे 'पुनरुज्जीवनवाद' किंवा 'प्रतिगामीपणा' किंवा 'अंधश्रद्धा'! अशीच मांडणी मराठी साहित्य-मराठी पत्रकारिता यातला मोठा वर्ग आजवर हिरीरीने करीत राहिलेला दिसून येतो. 'मराठी मनाचा मानबिंदू', 'मराठी माणसाचा एकमेव आवाज' अशासारखी बिरुदे मिरविणारी माध्यमे धंदेवाईक बनून मराठी-भाषा-संस्कृतीच्या मूळावरच आघात करीत राहिली हे दुसरीकडे आपण विसरतो. आपणच आपल्या संस्कृती-धारणांविषयी घृणा, द्वेष, न्यूनगंड सातत्याने पेरत राहिलो. पुरोगामीपणाच्या ढोंगी बुरख्याखाली पाश्चात्यशरण मानसिकतेतून निर्मिलेला संस्कृतिद्वेषाचा विकार दडवित राहिलो. त्यातूनच मग कॉन्व्हेंटकल्चर, पहिलीपासून इंग्रजी, अमेरिकेकडे झेपावण्याचा ध्यास आदि अनेक गोष्टी अंधपणाने स्वीकारत राहिलो. पुरोगामी शासकांनी पर्यावरणातली जैवविविधता जपण्यासाठी 'प्रोजेक्ट

टायगर' राबविलेत, परंतु आपली 'भाषा-साहित्य-संस्कृती' ही त्रयी सुरक्षित राखण्यासाठी काही विशेष 'प्रकल्प' मात्र उभारल्याचे स्मरत नाही. महाराष्ट्रातल्या प्रमुख वृत्तपत्रांनी बदललेल्या व्यावसायिक परिप्रेक्ष्यातवाङ्मयविषयक मजकुरांची पाने फॅशन-चित्रपट-स्त्रीदेहदर्शन-रंजन ह्यांच्या भडक प्रक्षेपणाकडे वळविली. बहुतेकांनी पुरवण्यांना, विशेषावृत्त्यांना इंग्रजी नावांनी सजविण्यास सुरुवात केली. इंग्रजीमिश्रित मराठीचा सढळ वापर सर्वत्र सर्रास सुरू झाला. पाश्चात्यीकरणाच्या चंगळवादी आकर्षणाने बेभान झालेल्या मंडळींनी मराठी भाषा, साहित्य आणि संस्कृतीची व त्याची बाजू घेणार्यांची सदैव टिंगलटवाळीच केली. दुर्दैवाने हीच माणसे राजसत्तेच्या (शासनव्यवस्था) व विचार-माध्यमसत्तेच्या केंद्रस्थानी राहिली. दृक्श्राव्य माध्यमे-वाहिन्या, संगणक-महाजाल आदि नव्या तांत्रिक साधनांमध्ये गुरफटून गेलेल्या समाजास अशा परभूत विचारदृष्टीचे पाठबळ मिळाल्याने मराठी वाचनसंस्कृतीचा पुरताच हास झाला. अर्थात याही काळात मराठी भाषा-साहित्य-संस्कृतीचा आग्रही पुरस्कार करणारी काही 'माध्यमे' व संस्था प्राणपणाने कार्यरत राहिल्या आणि थोडेफार आशादायी असे आपल्या हाती काही शिल्लक राहू शकले, हा भाग वेगळा!

आपण इथे मराठी वाङ्मयव्यवहारातील ज्या एका संवेदनशील प्रश्नाची चर्चा करीत आहोत, त्याविषयीचे अत्यंत मूलगामी चिंतन 'वाङ्मयीन संस्कृती' (मौज प्रकाशन, 2010) ह्या आपल्या महत्त्वपूर्ण ग्रंथात सुप्रसिद्ध मराठी समीक्षक-विचारवंत डॉ. सुधीर रसाळ यांनी केले आहे. जिज्ञासुंनी व अभ्यासकांनी हा ग्रंथ आवर्जून बघावा असे सुचवावेसे वाटते. कारण काळच असा कठीण आला, की मोठमोठ्या साहित्यिक-कादंबरीकारांनाही आपली बाजारात आलेली नवी पुस्तके वाचण्यासाठी साहित्यक्षेत्रातील लोकांना वारंवार व्यक्तिगत व जाहीर स्वरूपात आवाहन करावे लागते. अनेक मराठी लेखकांचा आणि पुस्तकांचा गाजावाजा होत असतो. त्याची प्रकाशनेही धुमधडाक्यात होतात. परंतु या पुस्तकांच्या वाचनाबद्दल मात्र मराठीच्या प्राध्यापक-शिक्षकांना, पत्रकारांना व मराठीसंबंधित इतर घटकांना प्रश्न विचारून अडचणीत आणू नये, अशी वस्तुस्थिती आहे. भालचंद्र नेमाड्यांची 'हिंदू' कादंबरी, सदानंद देशमुखांच्या नव्या-जुन्या कादंबऱ्या, महेश एलकुंचवारांचे 'मौनराग' हे ललितगद्य, डॉ. अक्षयकुमार काळे यांचा 'मिर्झा गालिब'वरील नवा ग्रंथ इत्यादी अनेक नव्या पुस्तकांच्या भाळी वाचकविन्मुखतेचा जो टिळा लागला आहे, तो मराठी वाचनसंस्कृतीच्या दुःस्थितीचे निदर्शक ठरणारा आहे. जाणत्या वाचकांची ही स्थिती आहे. कदाचित अजाणत्या वाचकांपुढे ग्रंथालयात सामोरी आलेली पुस्तके ते वाचतीलही. किंवा उपरोल्लिखित पुस्तके मनोरंजनपर नसल्याने त्यापासून वाचकवर्ग दूर राहात असेल! परंतु मराठीतील सद्यस्थितीतला खूप मोठ्या प्रमाणावर होणारा प्रकाशनव्यवहार आणि आणि प्रत्यक्ष वाचनव्यवहार यातली प्रचंड दरी कुणाही मराठी वाचकाच्या मनात चिंता उत्पन्न करणारी ठरते. मराठी 'वाचक' आज 'दर्शक' बनला आहे, कथा-कादंबऱ्यांनी करावयाचे स्वप्नरंजन आणि प्रबोधन 'मालिका' करीत आहेत, विनोदाची भूक वाहिन्यांवरील 'शो' भागवित आहेत, दैनिकांतील शिळी वृत्तकथने वाचण्यात 'न्युज चॅनेल'च्या दर्शकांना रस राहिलेला नाही, छोटे-मोठे विचारवंत भाषण-लेखन करण्याऐवजी 'फेसबुक-व्हाट्सअप-विचारवंत' बनण्यात धन्यता मानीत आहेत, कवीलोक काव्यसंग्रह काढण्यापेक्षा आपल्या कविता नटवून-सजवून 'पोस्ट' करण्यास बाध्य झाले आहेत, असे असले तरी वाचनाचे स्वतःचे वेगळे महत्त्व उरतेच हे लक्षात घ्यायला हवे.

नव्वदोत्तर वाचकविन्मुख समृद्ध साहित्यविश्व

सर्वसाधारणपणे 90 नंतरच्या कालखंडातल्या मराठी वाङ्मयविश्वावर दृष्टी टाकल्यास समकालीन जीवनजाणिवांना भिडणार्या अनेक उत्तम साहित्यकृती समोर येतात. म्हणजे सर्वाधिक वाचकप्रिय वाङ्मयप्रकार तो कादंबरी; जो घरी आणि वाचनालयात वाचला जातो अशी माहिती मिळते. तर नव्वदनंतरच्या मराठी कादंबरीचा व्यापक पैस पाहू वानगीदाखल! आणि त्याचा संबंध तपासून बघू वाचनव्यवहाराशी! नव्वदनंतरचे भारतीय परीप्रेक्ष्य अनेक नवनव्या बदलांना सामोरे जाणारे! त्यास खर्या अर्थी भिडू पाहणारे प्रतिभावंत लेखक मोठ्या संख्येत सुदैवाने मराठीत निपजले आहेत. अगदी थोडक्या मान्य लेखकांचा मी इथे निर्देश करतो. भालचंद्र नेमाडे (हिंदू), विश्वास पाटील (महानायक, लस्ट फॉर लालबाग इ.), राजन गवस (कळप, तणकट इ.), रंगनाथ पाठारे (ताम्रपट, दुःखाचे श्वापद, नामुष्कीचे स्वगत सातपाटील कुलवृत्तांत), सदानंद देशमुख (तहान, बारोमास, चारिमेरा), आशा बगे (त्रिदळ, कुरुक्षेत्र, सेतू, भूमी), नामदेव कांबळे (राघववेळ, ऊनसावली, सांजरंग), रमेश इंगळे उत्रादकर (निशाणी डावा अंगठा, सर्व प्रश्न अनिवार्य), श्याम मनोहर (कळ, उत्सुकतेने मी झोपलो, खूप लोक आहेत), शिरीष गोपाळ देशपांडे (राजा शहाजी, प्रचारक, शिवछत्रपती), कृष्णात खोत (गावठाण, रौंदाळा, झडझिंबड), कविता महाजन (ब्र, भिन्न), मेघना पेठे (नातिचरामि), मकरंद साठे (अच्युत आठवले आणि आठवण, ऑपरेशन यमू), मिलिंद बोकील (शाळा, एकम्, समुद्र), राजन खान (हयात आणि मजार, सत ना गत, चिमूटभर रुढीबाज आभाळ), सानिया (स्थलांतर, आवर्तन), गौरी देशपांडे (मुक्काम, गोफ, उत्खनन), रवींद्र शोभणे (पडघम, अश्वमेध इ.), प्रवीण बांदेकर (चाळेगत) ह्या कादंबरीकारांप्रमाणेच भारत सासणे, सुमेध वडावाला यासारखे उत्तम दर्जेदार कथाकार, इत्यादींचा उल्लेख करता येतो. ह्यापैकी कितीजणांशी मराठी वाचकांनी नाते जोडले असेल? ह्या प्रश्नाच्या उत्तरात सद्यकालीन मराठी वाचनसंस्कृतीची खरी स्थितिगती दडलेली आहे. केवळ उत्तमोत्तम ग्रंथांच्या प्रकाशनातून नव्हे, तर त्यांच्या वाचनाने अभिरुचिसमृद्ध बनलेल्या मराठी वाचकविश्वामुळे आपल्या वाङ्मयीन संस्कृतीची समृद्धी मापली जाईल. परंतु मातृभाषेपासूनच दूर जाण्याची विचारदृष्टी आपल्याच काही लेखकांनी व माध्यमांनी गेल्या वर्षांत मराठी जनमानसातून पेरत आणली असेल, तर ज्या संस्कृतीवृक्षाच्या फांद्यांवर आपण बसलो आहोत (ज्याची एक डहाळी म्हणजे मायमराठी) त्यांनाच तोडल्याचे कार्य आपल्या हातून कळत-नकळत घडले असावे असा, मथितार्थ त्यातून निघतो.

वाङ्मयीन संस्कृती आणि वाचन संस्कृती

आपली वाङ्मयीन संस्कृती ही आजवर आपल्या एकूण समाज-संस्कृतीच्या आणि अभिरुचीच्या केंद्रस्थानी राहात आली आहे आणि वाचनव्यवहार हा प्रामुख्याने ह्या एकूण वाङ्मयीन संस्कृतीचेच एक अविभाज्य अंग आहे. मराठी साहित्याची निर्मिती ही मराठी समाजव्यवहाराच्या प्रेरणास्थानी होती. मराठी भाषा आणि साहित्याचा परस्परानुबंध आणि त्याचे समाजमनाशी असणारे जिवंत नाते 'पसायदाना'सारख्या मराठी संस्कृतीला निरंतर उर्जा देणार्या अजरामर रचनांमधून पहायला मिळते. एका समृद्ध अशा, नित्य प्रवाहमान अशा वाङ्मयीन संस्कृतीचा वारसा मराठी समाजास लाभला आहे. लेखक-कलावंत, रसिक-वाचक, समीक्षक-विचारवंत, वाङ्मयसंस्था आणि शासन ही सतत चालणार्या वाङ्मयव्यवहाराची व त्यातून अस्तित्वात

येणार्या वाङ्मयसंस्कृतीची महत्त्वाची अंगे मानता येतील. वाङ्मयीन संस्कृती प्रवाहापुढे नव्या काळात मात्र निश्चितपणेच काही आव्हाने उभी राहिलेली दिसतात. ठळकपणे आजचे हे वाङ्मयविश्व संगणकक्रांती व माध्यमक्रांती ('क्रांती' हा शब्द 'बदल' वा 'परिवर्तन' या अर्थाने; 'विद्रोह', 'बंडखोरी' या अर्थाने नव्हे!) नंतरचे वाङ्मयविश्व आहे. त्यामुळे त्यापुढील आव्हाने ही प्रामुख्याने माध्यमविश्वातील नव्या बदलांशी निगडीत आहेत. एका संक्रमणावस्थेतून आणि त्यामुळेच संभ्रमावस्थेतून मराठी वाङ्मयव्यवहाराचा प्रवास होत आहे. दरवर्षी प्रसिद्ध होणारे शेकडोंच्या संख्येतील दिवाळी अंक, दरवर्षी व वर्षभर होणारी विविध साहित्य संमेलने, रोजच प्रसिद्ध होणारी कितीतरी नवनवी पुस्तके, मुद्रणसुलभतेमुळे कवी-लेखकांचे वाढते दिसणारे अस्तित्त्व हे सारे एकीकडे आणि मराठीच्या 'वाचनसंस्कृती'चा सर्वाधिक ह्रास दर्शविणारा कालखंड दुसरीकडे, अशा विरोधाभासात वाङ्मयीन संस्कृतीची वाट हरवलेली दिसते. वाङ्मय म्हणजे लिखित साहित्य; हे जे शब्दब्रह्म, जे संपूर्ण कलाव्यवहाराचाच आधार आणि अधिष्ठान आहे, तेच कालपर्यंत वाङ्मयीन संस्कृतीच्या केंद्रस्थानी राहिले आहे. रंजन आणि प्रबोधन ह्यांची एकहाती जबाबदारी सांभाळणारे व जनमानसाची अभिरुची घडविण्यास कारण ठरणारे वाङ्मयमाध्यम संगणकक्रांती माध्यमक्रांतीनंतर मात्र आज एकदम अस्तित्त्वाच्या नव्या आव्हानास सामोरे जाताना दिसते. दृक्श्राव्य अशा माध्यमसंस्कृतीच्या आगमनामुळे वाचनसंस्कृतीचा हळूहळू ह्रास होत गेलेला दिसतो. परंतु 'वाचन' हे ज्ञानग्रहणाचे, मनरंजनाचे केवळ एक 'साधन असल्याने, खरे आव्हान हे तर संस्कृतीचे ग्रहण, तिचे आदानप्रदान व तिची निरंतरता कायम राखण्यास्तव माध्यमरूपी 'नव्या साधनां'चा विवेकी वापर करण्याचेच मानले पाहिजे. ह्याउपर वाचनसंस्कृतीच्या ह्रासाचा बाऊ करण्याचे कारण उरत नाही. नव्या वैश्विकरणानंतर (कारण अशी वैश्विकरणाची वादळे पूर्वीही आलीच) प्रत्येकी गोष्टीचे वस्तुकरण होत असताना वाङ्मयीन वा कलाभिरुचीचेही व्यावसायिकरण झालेले दिसून येते. एखाद्या वृत्तवाहिनीने निर्मिलेला एखादा मराठी चित्रपट कलात्मकदृष्ट्या, सामाजिक-सांस्कृतिकदृष्ट्या नेमका कोणत्या दर्जाचा आहे ह्याचा निरपेक्षपणे विचार न करता त्याचे व्यावसायिक पद्धतीने समर्थन व उदात्तीकरण जर मोठमोठे कलावंत, लेखक, विचारवंत, पत्रकार करीत असतील तर मानवी अभिरुचीवर स्वार झालेले बाजारुकरण चिंतेचा व चिंतनाचा विषय ठरते. केवळ धंद्यासाठी जर 'वाङ्मय' व 'कला' श्रेष्ठ ठरविल्या जात असतील तर साहित्य-विचारविश्वापुढे खरे आव्हान ते ठरते. कितीही तांत्रिक प्रगती झाली, बदल घडून आले तरी उत्तम व विवेकी समाजधारणेविषयीचा विचार, ज्याचे अधिष्ठान सत्य, शिव आणि सुंदर हे आहे; तो बदलत नाही. किंवा ज्ञानोबा-तुकोबांनी प्रस्फुटीत केलेल्या व आजवर निरंतरपणे वाहात आलेल्या मराठी मनांना जीवनरस पुरविणार्या मराठी वाङ्मयीन संस्कृतीचा विचारठेवा बदलण्याची गरज पडत नाही. 'वाङ्मयीन संस्कृती' ह्या आपल्या अलीकडील ग्रंथात डॉ. सुधीर रसाळ यांनी प्राचीन ते अर्वाचीन प्रवाहाचा अक्षुण्णपणा व सातत्यपूर्णता प्रभावीपणे अधोरेखित केली आहे. तद्वतच इंग्रजी वसाहतवादी आक्रमणामुळेच केवळ भारतीय सामाजिक-सांस्कृतिक क्षेत्रात क्रांती झाली हा 'भ्रम' आणि 'स्मृतिभ्रंश' असल्याचे स्पष्टमत त्यांनी अमर्त्य सेन आदि भारतीय विचारकांच्या आधारे सिद्ध करून या ग्रंथात मांडले आहे. आजच्या नव्या वैश्विकरणाच्या अथवा सांस्कृतिक भाषिक आक्रमणाच्या पार्श्वभूमीवर त्यांनी मांडलेला भारतीयत्वाच्या परीप्रेक्षातील व्यापक, उदार, समन्वयशील

परीप्रेक्ष्यात नोंदण्याजोगे साहित्य. वाङ्मयव्यवहारास समृद्ध करणारा हा साहित्याचा वर्ग म्हणजे कालातीत लोकप्रियता लाभलेला अभिजात साहित्याचा!

अभिजात म्हणजे काय ? अभिजात म्हणजे मानवी जीवनदर्शनाचा निरंतर जळत-उजळत राहणारा कालातीत तुकडा! जे सदासर्वकाळ मानवमात्रांचे मनोपोषण, मनोरंजन आणि मनोबोधन करू शकते आणि खरी 'लोकप्रियता' त्यासच प्राप्त असते. अशावेळी 'पाप्युलर लिटरेचर' या पाश्चात्य जगतातील संकल्पनेसाठी वापरली जाणारी 'लोकप्रिय साहित्य' ही संज्ञा अयथार्थ वाटू लागते. कारण लोकप्रिय वा वाचकप्रिय असण्यात साहित्यकृतीचा कमीपणा आहे असे मानणे सर्वथा चुकीचे ठरते. उलट, जे वाङ्मय वर्षानुवर्षे वाचले जाते, म्हणजे जे खर्या अर्थी वाचकप्रिय वा लोकप्रिय (केवळ विशिष्ट काळात नव्हे!) असते त्यासच कालांतराने 'अभिजात' हा दर्जा प्राप्त होतो. तात्कालिक, प्रासंगिक, अल्पजीवी अशी लोकप्रियता आणि दीर्घकालीन, सर्वस्तरीय लोकप्रियता हे मग लोकप्रियतेचे दोन भिन्न आणि परस्परविरोधी असे प्रकार मानावे लागतील. रामायण, महाभारत यासारखी महाकाव्ये किंवा ज्ञानोबातुकोबांची भावकाव्ये दीर्घकालीन-सर्वस्तरीय लोकप्रियतेच्या म्हणजेच 'अभिजातपणाच्या' कसोटीवर उतरलेली दिसतात. काळाचे जुनेपण आणि संस्कृतिदर्शनाचे नित्यनवेपण या संगमावर स्थिर कलाकृतींनाच आपण 'अभिजात' मानले पाहिजे. 'जुने', 'प्राचीन' हा 'अभिजात'पणाचा एक निकष तर आहेच, परंतु जुन्यातील नवीन व प्राचीनातले अर्वाचीन हा निकष अधिक महत्त्वाचा व मध्यवर्ती आहे. 'क्लासिक', 'क्लासिकल' अथवा 'अभिजात' या शब्दसंज्ञेत विविध ज्या अर्थच्छटा मिसळलेल्या आहेत, त्यातली 'उत्तम', 'उत्कृष्ट', 'सरस', 'उच्चप्रतीचे', 'श्रेष्ठ', 'चिरंतन', 'महत्त्वाचे व 'शाश्वत मूल्ये असणारे' ही अर्थच्छटा साधारणपणे मध्यवर्ती ठरते. अभिजात साहित्यकृती म्हणजे सर्वोत्तम अशी महान साहित्यकृती! 'लोकप्रिय साहित्याची' पाश्चात्यधार्जिणी संकल्पना वापरताना आपल्याकडील वाङ्मयदृष्ट्या श्रेष्ठ, तरीही 'लोकप्रिय साहित्याचे' नीट आकलन करता येणार नाही त्यामुळे सुधीर रसाळ, नेमाडे, रवींद्र किंबहुने, रा. भा. पाटणकर या समीक्षकांनी पाश्चात्य संकल्पनांच्या वापराविषयी जो वारंवार सावधानतेचा इशारा आपल्या लेखनातून दिला आहे, तो नव्या पिढीच्या अभ्यासकांनी ध्यानात ठेवणे इष्ट ठरते.

'काळ तर मोठा कठीण आला' असे सर्वच काळात अनेकांना वाटत आले आहे. कारण 'विश्वाचा आकार केवढा ज्याच्या त्याच्या डोक्याएवढा' हा प्रत्यय केशवसुतांप्रमाणेच इतरांनाही येतच राहतो. आजचा काळ म्हणजे विशेषत्वाने 'नव्वदोत्तर कालखंड' हा मराठी वाङ्मयव्यवहाराचा संक्रमण-संभ्रम काळ आहे, असे मला वाटते. 'उषःकाल होता होता...' असे संवेदनशील मानवमनांना बरेचदा वाटू शकते. पण, काळाचा हा तुकडा विशिष्ट राजकीय सत्ताबदलाशी खरे वाङ्मयसेवक उठवळ पद्धतीने जोडत नाहीत! तर या हार्सपर्वातही वाङ्मयातले 'ध्यासपर्व' मात्र निरंतर सुरू असलेले दिसते. काही वाङ्मयसेवक स्वतःच्या मर्यादा स्वीकारून मौन होणे पसंत करतात. अर्थात सच्च्या वाङ्मयप्रेमीचे हे एक प्रकारचे व्रतच असते.

काही मंडळी वेड्यावाकड्या वर्तमानाला आपापल्या पद्धतीने वाङ्मयकृतींच्या द्वारे उत्तरेही शोधत राहतात. यामुळे अनेकांच्या प्रतिक्रिया वेड्यावाकड्या, क्वचित विकृत, विचित्र व बीभत्सही वाटतात. रमेश इंगळे उत्रादकर, श्याम मनोहर, मिलिंद बोकील, भारत सासणे, प्रवीण बांदेकर, जयंत पवार, संतोष

पवार, मंगेश काळे, दिवंगत अरुण काळे (व इतर अनेक उत्तम कवी.) इत्यादी अनेक समकालीन लेखकांच्या साहित्यात अस्वस्थ वर्तमानाचे वेडेवाकडे परंतु प्रभावी प्रतिध्वनी उमटलेले पहायला मिळतात. मग अशा काळात वाङ्मयव्यवहारावर काही लिहिणे म्हणजे एक मोठे आव्हानात्मकच कार्य ठरते!

संदर्भ ग्रंथ

1. परंपरा आणि नवता, गो. वि. करंदीकर, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, 1980 दु. आ.
2. नवसाहित्य आणि नवसाहित्योत्तर साहित्य, यशवंतराव चव्हाण म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक, 2001.
3. साठोत्तरी मराठी वाङ्मयातील नवीन प्रवाह, संपादक डॉ. शरणकुमार लिंबळे, दिलीपराज प्रकाशन, पुणे.
4. वाङ्मयीन संस्कृती, डॉ. सुधीर रसाळ, मौज प्रकाशन, मुंबई 2010.
5. साहित्य, संस्कृती आणि जागतिकीकरण, डॉ. भालचंद्र नेमाडे, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई.